

זכויות המלך - ופורץ לעשות לו דרך

א. בדף הקודם התחלנו לגעת בשאלת זכויות המלך ברכוש הפרטי, ונמשיך למוקד נוסף שמופיע במשנה (סנהדרין ב, ד):

ומוציא למלחמת הרשות על פי בית דין של שבעים ואחד. ופורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו, דרך המלך אין לו שיעור.

כלל זה מופיע בספרי בדרשת פסוקי הסיום של פרשיית המלך שבדברים (יז, יח-כ):
והיה כשבתו על כסא ממלכתו וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר מלפני הכהנים הלויים: והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו למען ילמד ליראה את ה' אלהיו לשמר את כל דברי התורה הזאת ואת החקים האלה לעשתם: לבלתי רום לבבו מאחיו ולבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל.
הספרי דורש מהמילים 'התורה הזאת', שיש דברים שבהם המלך אינו שווה להדיוט (שופטים קסא):

לפי שמצינו ששוה הדיוט למלך בדברי תורה ישוה לו בדברים אחרים, תלמוד לומר לשמור את כל דברי התורה הזאת, לדברי תורה שווה לו ואין שווה לו לדברים אחרים מיכן אמרו מלך פורץ לעשות לו דרך ואין ממחים בידו להרחיב לו סטרטיאות ואין ממחים בידו דרך המלך אין לו שיעור.

חשוב היטב: מה מאפיין את ההבדל בין מלך להדיוט? נסה לחשוב על הגדרה רחבה.

ביטוי זה, 'מלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו', מופיע בסוגיית הגמ' בב"ק ככלל רחב שמתיר למלך לחרוג מהדין הרגיל. הסוגיה עוסקת בדרשת פסוקים בספר שמואל (שמואל ב כג, טו-יח):

ויתאוה דוד ויאמר מי ישקני מים מבאר בית לחם אשר בשער¹. ויבקעו שלשת הגברים במחנה פלשתים וישאבו מים מבאר בית לחם אשר בשער וישאו ויבאו אל דוד² ולא אבה לשתותם³ ויסך אותם לה'.

1. מצודת דוד: "לא שצוה להביא המים אלא כאומר מי יתן והיה נמצא לי מי בור בית לחם על כי הזמן היה חם והמים היו קרים וערבים".
2. מצודת דוד: "כאשר שמעו שהתאוה לה הלכו מעצמם לעשות נחת רוח לדוד ועברו דרך המחנה וכאלו בקעוה לעשות בה דרך לעצמם".
3. רד"ק: "ואחר שהביאו אותם נתחרט על ששמו עצמם שלשת הגבורים האלה בסכנה גדולה בעבור תאותו אל המים... שהיה חושב בנפשו אילו שתה אותם כאילו שתה דמם כי בנפשותם הביאום".

הגמ' דרשה את הפסוקים כעוסקים בספק הלכתי - המים שדוד היה צמא אליהם מסמלים את התורה והבאר היא הסנהדרין. הספק קשור לפי הדרשה לפסוקים קודמים בפרק שעוסק בגבורת גיבורי דוד (שם יא-יב):

ואחריו שמא בן אגא הררי ויאספו פלשתים לחיה (מצודת דוד: להיות עדה ומחנה שלימה) ותהי שם חלקת השדה מלאה עדשים והעם נס מפני פלשתים: ויתיצב בתוך החלקה ויצילה ויך את פלשתים ויעש ה' תשועה גדולה.

בדברי הימים מסופר (דברי הימים א יא, יג-יד):

הוא היה עם דויד בפס דמים והפלשתים נאספו שם למלחמה ותהי חלקת השדה מלאה שעורים והעם נסו מפני פלשתים: ויתיצבו בתוך החלקה ויצילוה ויכו את פלשתים וישע ה' תשועה גדולה.

הגמ' דרשה כאמור שאותו ספק, המים מבאר בית לחם, היה סביב מעשה זה (ב"ק ס):

רב הונא אמר: גדישים דשעורים דישאל הוה דהוה מטמרי פלשתים בהו (שהיו מסתתרים בהם פלשתים), וקא מיבעיא ליה: מהו להציל עצמו בממון חבירו (ולשרוף את הגדיש כדי לפגוע באויב)? שלחו ליה: אסור להציל עצמו בממון חבירו⁴, אבל אתה מלך אתה, [ומלך] פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו. ורבנן, ואיתימא רבה בר מרי אמרו: גדישים דשעורין דישאל הוה וגדישין דעדשים דפלשתים (ששייכים לאויב ואותם ודאי שהיה מותר לקחת בחינם), וקא מיבעיא להו: מהו ליטול גדישין של שעורין דישאל ליתן לפני בהמתו, על מנת לשלם (לבעלי השעורים) גדישין של עדשים דפלשתים (האם מותר לכתחילה לקחת שעורים על מנת לשלם מיד עדשים)? שלחו ליה: חבול ישיב רשע גזילה ישלם, אף על פי שגזילה משלם - רשע הוא (ואסור לעשות זאת), אבל אתה מלך אתה, ומלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו.

מהם שני ספקות הגמ' מהי תשובתה? מה הדין בכל מקרה בהדיוש ומה הדין במלך? חשוב: מה ניתן ללמוד על משמעות הכלל מכך שהגמ' משתמשת בו במצבים אלו? מה משותף להם ולפריצת דרך?

ב. נשוב בהמשך הדרך אל הגמ' בב"ק ובשלב זה נתמקד בפרשנות דין המשנה: מהי אותה דרך שהמלך יכול לפרוץ? מדוע ומתי? נפתח בדברי רש"י (סנהדרין כ:):
ופורץ - גדרות אחרים. לעשות לו דרך - לשדהו ולכרמו (שתעבור בתוך שדות האחרים).

4. רבותינו הראשונים נחלקו בפרשנות הגמ' הקשה לכאורה: לפי העמדה המרכזית ודאי שמותר לאדם להציל עצמו בממון חברו, הרי פיקוח נפש דוחה כל עבירות שבתורה, אלא שהשאלה היתה האם עליו לשלם. לפי רש"י, לעומת זאת, מסקנת הגמ' היא כפשוטה, שאסור לאדם להציל עצמו בממון חברו, וכמובן שהדברים קשים ומפתיעים.

מתי המלך רשאי לפרוץ לעצמו דרך? לאילו מטרות ובאיזה הקשר?

לדעתו המלך רשאי לסלול לעצמו דרך קבועה דרך שדות אחרים אפילו לצורך אישי ולא רק לצורך לאומי וציבורי.

היד רמ"ה חולק ומצמצם את דברי המשנה (שם):

"א פורץ גדרות אחרים לעשות לו דרך לשדהו ולכרמו ולאו מילתא היא מדקתני עלה דרך המלך אין לה שיעור, ואי סלקא דעתך דאית ליה רשותא למעבד דרך קבועה לשדהו ולכרמו אפי' בשל אחרים אמאי אין לה שיעור כל [הני] נמי לישקול וליזיל (מדוע שיוכל לקחת כ"כ הרבה מאחרים), ותו הא לא מכרעא מילתא למימר דשקיל ארעאתא דאחריני (קרקע ששייכת לאחור) לגמרי (להפוך אותה לדרך קבועה), אלא הכין פירושא דהיכא דאזיל למלחמת הרשות אי נמי לכל היכא דבעי ולא אפשר ליה למיעבר משום גודא דקאי באפיה (גדר שעומדת בפניו) לא מחייבינן ליה למהדר ולמיזל מאורחא אחריתי, אלא כיון דקאי התם פורץ לעשות לו דרך... והני מילי כולהו לפי שעה נינהו אבל לאחזוקי בגופה של קרקע לנפשיה כדי שיהא דרך קבוע לשדהו ולכרמו לא.

באיזה מקרה עוסקת המשנה לפי היד רמ"ה? מהי מחלוקתו על רש"י?

לפי רש"י, המשנה מתירה למלך לסלול לעצמו בתוך שדה אחר דרך קבועה לשדהו. לדעת הי"ד רמה, פרשנות זו אינה סבירה: מדוע שמלך יוכל לפגוע כך בממון האזרח לצורך עצמו? לדבריו, המשנה עוסקת באירוע נקודתי וזמני שבו המלך ואנשיו נמצאים בדרך ורוצים לפרוץ גדר ולעבור דרך שדה, והמשנה מתירה להם לעשות זאת. אך המשנה אינה מתירה למלך לפרוץ לעצמו דרך קבועה בשדה אחר.

ג. היד רמ"ה מצמצם אפוא את זכות המלך לפרוץ דרך לזכות זמנית לעבור דרך שדה אחר. מדברי הרמב"ם עולה צמצום משמעותי יותר של זכות המלך (מלכים ה, ב-ג):
מלחמת מצוה אינו צריך ליטול בה רשות בית דין, אלא יוצא מעצמו בכל עת, וכופה העם לצאת, אבל מלחמת הרשות אינו מוציא העם בה אלא על פי בית דין של שבעים ואחד. ופורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו, ודרך המלך אין לה שיעור, אלא כפי מה שהוא צריך, אינו מעקם הדרכים מפני כרמו של זה או מפני שדהו של זה, אלא הולך בשוה ועושה מלחמתו.

נלמד את דברי הלחם משנה שמסביר ומחדד את המחלוקת בין רש"י לרמב"ם (שם):
ופורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו כו'. פירש"י בפ"ב דסנהדרין (דף כ' ב) ופורץ גדרות אחרים לעשות לו דרך לשדהו ולכרמו וכן פירש"י ז"ל בפ' הערל (דף ע"ו ב) ומשמע מדבריו דבכל עת וזמן אפי' שלא לצורך מלחמה אלא לצורכו בלבד עושה כן. ומדברי

רבינו שכתב ודרך המלך אין לה שיעור וכו' וסוף דבריו אלא הולך בשוה ועושה מלחמתו משמע דמפרש דמתני' לענין מלחמה אתמרה דהיכא דצריך המלך למלחמתו כן הוא עושה אבל לא לצורכו, ובפרק הכונס (דף ס') הביאו הא דפורץ לעשות לו דרך גבי קרא דויבקעו שלשת הגבורים וכו' דהיינו שעת מלחמה ולא מצינו שלא בשעת מלחמה שלצורכו יוכל המלך לעשות כן זה דעתו ז"ל.

מהי המחלוקת בין רש"י לרמב"ם? מהן הראיות לפירוש הרמב"ם?

לדעת הרמב"ם המשנה נאמרה במלחמה, ורק אז המלך יכול לפרוץ דרך ולא לצרכיו הפרטיים. ראיית הלחם משנה היא מהסוגיה בב"ק שבה הדין מוזכר בהקשר של מלחמה. ראייה נוספת אפשרית היא ממבנה המשנה ששונה את הדין בין דינים שעוסקים במלחמה, 'ומוציא למלחמת הרשות על פי בית דין של שבעים ואחד ופורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו דרך המלך אין לו שיעור וכל העם בוזזין ונותנין לפניו והוא נוטל חלק בראש'.

דברים אלו של הרמב"ם שהמלך יכול לפרוץ דרך רק בשעת מלחמה, מתחברים כמובן לדבריו על הפקעת רכוש שעמם נפגשנו בדף הקודם ונשוב אליהם (ד, ו):
ולוקח השדות והזיתים והכרמים לעבדיו כשילכו למלחמה ויפשטו על מקומות אלו אם אין להם מה יאכלו אלא משם, ונותן דמיהן, שנאמר ואת שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח ונתן לעבדיו.
וגם שם כתב הלחם משנה (שם):

נראה דכוונת רבינו היא כמו שפירש שם הרד"ק ז"ל בפירוש הכתוב שלא התיר הכתוב למלך ליטול הכרמים והשדות בחנם אלא פירותיהם לבד ליתן לעבדיו אם יצטרכו למלחמה.

הרמב"ם מצמצם אפוא בצורה עקבית ושיטתית את זכויות המלך לשעת מלחמה⁵: הן את זכותו להפקיע ממון לצרכיו והן את זכותו לפרוץ דרך. הזיקה בין שתי הסוגיות, הפקעת קרקע ופריצת דרך, באה לידי ביטוי גם בשיטת רש"י. דוד מעביר את כל נחלת בית שאול למפיבושת ורש"י מסביר (שמואל ב ט, ט):

נתתי לבן אדניך - המלך רשאי להעביר נחלה שנאמר במשפט המלוכה את שדותיכם ואת כרמיכם יקח ונתן לעבדיו.

רד"ק שכפי שראינו בדף הקודם סבור כרמב"ם, מקשה על רש"י ומפרש את מעשה דוד אחרת (שם ז):

5. מלבד היכולת להטיל מס קבוע על העם מהיבול, מההכנסה והרווחים, בדומה למס שמקובל כיום, מס שיחול בצורה שווה על כולם. כוונתנו היא שהרמב"ם ממעט בצורה עקבית את הזכות להחרים רכוש פרטי מסוים לצרכיו האישיים.

ועוד כי מה ששנינו במשפט המלוכה ואת שדותיכם ואת כרמיכם יקח כבר כתבנו בפירושים מה שפירשו בו רז"ל כי אינו אומר אלא על פירותיהם לפי שעה... ויתכן לפרש כי דוד זכה בכל נחלת שאול לפי שאיש בשת ובית שאול היו מורדים במלכות כי ידוע היה בכל ישראל כי דוד היה מלך אחרי מות שאול ונמשה על פי ה' ומורד במלכו הוא וכל נכסיו נתחייבו וכן כתוב ואתנה לך את בית אדניך וכיון שהכל שלו ומן הדין זכה בו ואמר להשיב הכל למפיבשת חסד גדול עשה עמו.

ד. נוסף להתבונן ביחס שבין זכויות המלך בממון הפרטי לפי הרמב"ם. שתי ההלכות עוסקות כאמור בשעת מלחמה, אך יש אולי הבדל בניהן. בהלכה שעוסקת באכילת פירות בשעת מלחמה **הרמב"ם** מחייב את המלך לפצות את בעל השדה על הפקעת רכושו (שם):

ולוקח השדות והזיתים והכרמים לעבדיו כשילכו למלחמה ויפשטו על מקומות אלו אם אין להם מה יאכלו אלא משם, ונותן דמיהן.

לעומת זאת, בהלכה שעוסקת בפריצת דרך **הרמב"ם** לא מזכיר את חובת הפיצוי (שם): פורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו, ודרך המלך אין לה שיעור, אלא כפי מה שהוא צריך, אינו מעקם הדרכים מפני כרמו של זה או מפני שדהו של זה, אלא הולך בשוה ועושה מלחמתו.

ומשמע שגם אם השדה ניזוקה ממעבר הגדודים, המלך אינו חייב לפצות את בעל השדה על הנזק. היה ניתן אולי לדחות ולטעון שאין ללמוד מאי הזכרת חובת הפיצוי שהרמב"ם חולק עליה בהכרח, ואדרבה עלינו ללמוד מחיוב הפיצוי בפרק ד', 'נותן דמיהן', שהמלך חייב לפצות גם על נזקים שנגרמו במהלך המעבר בשדה. אולם, מהסוגיה בב"ק עולה בבירור שמשמעות דין מלך פורץ לעשות לו דרך היא פטור המלך מחובת פיצוי. הגמ' הרי דנה האם מותר לאדם להציל עצמו בממון חברו ואומרת שלאדם פרטי אסור להציל עצמו בממון חברו ולמלך מותר (שם):

גדישים דשעורים דישראל הוו דהוו מטמרי פלשתים בהו וקא מיבעיא ליה: מהו להציל עצמו בממון חברו? שלחו ליה: אסור להציל עצמו בממון חברו, אבל אתה מלך אתה, [ומלך] פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו.

רוב הראשונים הסבירו שגם לאדם פרטי מותר להציל עצמו בממון חברו, שהרי אין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש אלא שלושת העבירות, וכוונת הגמ' היא שאדם פרטי חייב לשלם על כך (רא"ש שם ו, יב):

אבל הא לא מיבעיא ליה אי שרי למיקלינהו להצלת ישראלים. דמילתא דפשיטא היא דאין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש אלא שלש עבירות. אלא הכי איבעיא ליה מהו

למיקלינהו אדעתא דליפטור מתשלומין. ואמרו ליה אסור להציל עצמו בממון חבירו אדעתא דליפטור אלא יציל עצמו וישלם.

גם לאדם פרטי מותר אפוא להציל עצמו בממון חברו, אלא שהוא חייב לשלם ולפצות, וא"כ כאשר הגמ' חילקה בין הדיוט למלך, 'אבל אתה מלך אתה ומלך פורץ לעשות לו דרך', משמעות הדבר היא שהדיוט חייב לפצות והמלך אינו חייב בפיצוי! מה היחס אפוא בין שני המקרים? מדוע המלך חייב לפצות את בעל השדה כאשר לוחמים שאין להם אוכל אוכלים את פירותיו, אך אינו חייב לפצות על נזקים שמתרחשים במהלך המלחמה? נלמד את התמודדותו של **הרב יעקב אריאל** עם השאלה (באהלה של תורה ז, כ): פה לא דרש הרמב"ם תשלום פיצויים לבעלי הדרך, וצ"ע מדוע? ואין לומר שהסתמך על מה שכתב לעיל בפ"ד (ששם כתב שהמלך חייב לפצות על אכילת פירות), שא"כ מדוע הפריד בין הדבקים? פריצת הדרך לא הוזכרה בקשר ליתר זכויות המלך, אלא בקשר אחר של הלכות מלחמה, ומשמע ששני דינים הם: פרשת המלך ופרשת המלחמה. כשמלך מפקיע קרקעות מדין המלכות הוא משלם פיצויים, וכשהוא יוצא למלחמה ונאלץ לפרוץ גדרות אינו משלם פיצויים. ומסתבר לומר שהיא הנותנת, ההבחנה בין שני הדינים היא הגורמת לכך: בדין המלכות - על המלך לשלם פיצויים, אך בדין המלחמה הוא פטור. והטעם לכך, כי במלחמה המלך וחייליו נמצאים בסכנה וכדי להינצל מהסכנה הם נאלצים לפרוץ גדר. ואע"פ שהדיוט אסור לו להציל את עצמו בממון חברו שלא על מנת לשלם... מכל מקום יש לומר שמלך שאני, שהרי לא את עצמו הוא מציל על חשבון חברו, אלא את **כולנו** הוא מציל בכך, כי מלחמתו היא מלחמת הציבור, בשם הציבור ולמען הציבור, כולל גם הניזק עצמו. וכשם שעצם המלחמה מסכנת חיי אנשים ובכל זאת היא מותרת, כי סיכון זה נועד להצלת הכלל, לא יהיה ממנו חמור מגופו. וזוהי כוונת הגמרא (ב"ק שם): "אבל אתה - מלך אתה, ומלך פורץ גדר"... וא"כ שתי פרשיות נפרדות הן: בפרק ד' עוסק הרמב"ם בפרשת המלך, לכן הפקעת רכוש מחייבת פיצוי, משא"כ בפרק ה' שבו הוא עוסק בפרשת מלחמה ושם המלך פורץ לו דרך ללא פיצוי.

תשובה זו כמובן קשה, הרי גם בפרק ד' מדובר על מלחמה, וממשיך **הרב אריאל** (שם): מיהו גם בפרק ד' כתב הרמב"ם: "כשילכו למלחמה ויפשטו על מקומות אלו, אם אין להם מה יאכלו אלא משם ונותן דמיהן". א"כ גם בפרק ד' מדובר בפיקוח נפש במלחמה ולא רק בדיני מלכות כללית ובזכויות המלך? ונלענ"ד שההבחנה שהבחנו בין מלחמה למצב אחר היא מוכרחת מעצם חלוקת הדברים לשני נושאים שונים, וכנ"ל. ועל כורחנו לומר שמה שכתב הרמב"ם בפרק ד' לא מדובר שנשקפת לעבדיו סכנה ישירה, אלא כמתואר שם, שחסר להם מזון והם נאלצים להפקיע שדות וכרמים כדי לכלכל את עצמם. אע"פ שהצורך הוא ע"מ להילחם, מכיוון שאין זו סכנה ישירה - לא חל על זה דין מלחמה, ולכן המלך חייב לפצות את בעלי השדות והכרמים; לא כן כשהוא נאלץ לפרוץ דרכים כדי

להגיע במהירות לחזית, שזהו צורך ישיר של המלחמה; ואם לא יעשה כן יסתכן ויסכן את העם כולו, לכן אינו צריך לשלם פיצוי.

הסבר את תשובתו של הרב אריאל: מתי המלך חייב בפיצוי ומתי הוא פטור? מה פוטר אותו?

לדבריו, המלך פטור על נזקים שמוגדרים כחלק מהמלחמה ורק סכנה ישירה מוגדרת כך ולא סכנה עקיפה. פריצת דרך כדי להגיע במהירות לחזית נחשבת כסכנה ישירה וממילא כחלק מהמלחמה ולכן המלך פטור מפיצוי. אכילה, לעומת זאת, נחשבת כסכנה וכצורך עקיף, וככזאת היא אינה חלק מהמלחמה והמלך חייב בפיצוי.

התבונן שוב בדברים. נסה לחשוב על תשובה אחרת לשאלת ההבדל בין אכילה לפריצת דרך בשדה.

אנסה להציע תשובה אחרת אולי: התשלום על האכילה אינו מגיע מעולם הנזיקין אלא מעולם ההנאה והקניין. המדינה צריכה לדאוג לאוכל לחיילים, ואם היא לא מצליחה לספק אוכל ויש להם אפשרות לאכול מפירות השדה, עליה לשלם על הפירות. משימת האכלת החיילים היא משימה שמוטלת על המדינה ולא הגיוני להטיל אותה על אדם פרטי, ולכן המדינה צריכה לשלם על הפירות, כדין הנהנה מנכסי חברו. חיוב על נזקים שהתרחשו במהלך המעבר בשדה, לעומת זאת, יכול להגיע רק מעולם הנזיקין, ועולם זה אינו יכול לחייב את המלך והצבא: הם אינם נחשבים כמזיקים על נזקים שמתרחשים במהלך לחימה אלא כגיבורים שלוחמים עבור הכלל ועבור בעל השדה עצמו.